

MARKAZIY OSIYODAGI QADIMGI SUG'ORISH TIZIMLARI TARIXI

Tog'oyeva Maftuna Sulton qizi

Tarix fani o'qituvchisi

maftunatogoyeva@gmail.com

+998943245555

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17489816>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 25-oktabr 2025 yil
Ma'qullandi: 28-oktabr 2025 yil
Nashr qilindi: 31-oktabr 2025 yil

KEYWORDS

Sug'orish, sug'orish inshootlari, suv manbalari, sug'orish tarmoqlari, cho'l va o'zlashtirilmagan yerlarni o'zlashtirish, tabiiy-iqlim sharoitlari, sug'orma dehqonchilik madaniyati

ABSTRACT

Markaziy Osiyo iqlim sharoitida sug'orish masalalari hayotiy zarurat bo'lib, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanishda hal qiluvchi omil sifatida qaraladi. Asrlar davomida aholi qishloq xo'jaligini takomillashtirib, yer va suvdan samarali foydalanishda katta tajriba to'pladi hamda bu sohada o'ziga xos maktab yaratdi. Ushbu maqolada sug'orish tizimining rivojlanishi, uning ilmiy o'rganilishi va tarixiy tahliliga oid ayrim mulohazalar yoritilgan.

Tarixiy va arxeologik-etnografik tadqiqotlar natijasida qadimgi sug'orish, dehqonchilik va xo'jalik madaniyatining o'ziga xosligi, holati, texnik vositalariga oid fundamental asarlar, ilmiy to'plamlar yaratilgan. Sug'orish tarixi va uning arxeologik manbalari bilan shug'ullangan olimlar, avvalo, masalaning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy jihatlari va oqibatlariga e'tibor qaratgan. Osiyo uslubining ishlab chiqarishdagi kelib chiqish genezisi ham Yaqin Sharqda ilk rivojlangan sun'iy sug'orish tizimi bilan bog'liq holda olimlar tomonidan izohlanib, ilmiy asoslab berilgan. Chunki sun'iy sug'orish obyektiv zarurat edi. Markaziy Osiyo iqlim sharoitida sug'orish masalasi hayotiy zarurat, ijtimoiy-iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy hayot, taraqqiyotning hal qiluvchi omiliga aylangan.

Turli tarixiy bosqichlarda xalqlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini, ishlab chiqaruvchi kuchlarning taraqqiyotini, xo'jalik madaniyatining o'ziga xos xususiyatlarini, sug'orma dehqonchilikning shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini hamda unga bog'liq shahar jarayonlarini ilmiy tahlil qilish nihoyatda muhimdir. Ayniqsa, sug'orish tizimlari tarixi va sug'orma dehqonchilik tarixini nazariy va konseptual yondashuvlar asosida faktologik o'rganishga alohida e'tibor qaratiladi [5].

Manbalar va tadqiqot uslublari

Sharqning boshqa barcha mamlakatlarida bo'lgani kabi, O'zbekiston tabiatining – tuproqning iqlim sharoitlari – dehqonchilikni kanallar va gidroinshootlar orqali yuritishni talab qiladi. Shu boisdan ham Vatanimizning daryo vodiylari va vohalarida qadimiy dehqonchilik madaniyatining paydo bo'lishi, sug'orish tarmoqlari va gidroinshootlar qurilishi sug'orishning rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Xorazm vohasi, Zarafshon, Farg'ona va Sirdaryo

vodiyarida olib borilgan arxeologik qazishmalar sug'orish tarmoqlari va unga asoslangan dehqonchilik bronza davriga borib taqalishini ko'rsatadi.

Markaziy Osiyoda sug'orishning rivojlanish tarixida uchta asosiy bosqich aniqlangan bo'lib, uning birinchi bosqichi anchagina uzoq davrni (neolit davridan to kech bronza va ilk temir davrigacha) o'z ichiga oladi. Bu davr sug'orish sohasi bo'yicha bilimlarni o'rganish va ochiq sug'orma dehqonchilikdan foydalanish, kichik daryolar oqimi va so'nuvchi oqimlardan foydalanish, pasttekisliklarda daryo o'zanlarining ayrim qismlarini o'zlashtirish jarayonlarini o'z ichiga oladi. Asta-sekin dehqonlar toshqinlar natijasida tekislangan yerlardan tashqari, ortiqcha suvlarni toshqin hududlaridan boshqa pastroq joylarga burib, yangi foydalanish mumkin bo'lgan yer maydonlariga ko'chib o'ta boshladilar.

Miloddan avvalgi ikkinchi ming yillikda sug'orma dehqonchilikning tug'ilishi uchun zamin yaratildi, ya'ni sodda sug'orishdan murakkabroq sug'orishga o'tish jarayoni yuz berdi.

Tadqiqot natijalari va muhokama

Qishloqlarning paydo bo'lishi mehnat taqsimotida sug'orma dehqonchilik madaniyatining rivojlanishi bilan bog'liq edi. Sug'orma dehqonchilik dastlab tabiiy suv oqimidan foydalanilgan holda amalga oshirilgan bo'lsa, keyinchalik sug'orish inshootlari (to'g'onlar, kanallar va boshqalar) va vositalari (ariqlar) asosida rivojlandi. Albatta, bunday inshootlarni yaratish, saqlash va ulardan foydalanish, zamonaviy tilda aytganda, sug'orish infratuzilmasi, keng jamoatchilik mehnatini, aholining hamkorlikda yashashini talab qilgan. Shu tariqa jamoa (sotsium), xalqning hududiy birligi, barqaror aholi manzillari vujudga keldi.

Sug'orma dehqonchilikning chorvachilikdan ajralishi va shu asosda hunarmandchilik hamda savdoning rivojlanishi mehnat taqsimotining keyingi muhim bosqichini boshlab berdi. Jamiyat hayotidagi bunday o'zgarishlar shaharlarning qishloqlardan ajralib chiqishiga va rivojlanishiga olib keldi. Aynan shu davrdan boshlab jamiyat hayotining hududiy tashkil etilishining ikki shakli – qishloqlar va shaharlar yuzaga keldi [9, 7].

Ikkinchi bosqich miloddan avvalgi birinchi ming yillikning o'rtalarida Markaziy Osiyoning yirik daryolarida suv taqsimlash qurilmalari va asosiy tizimlarning yaratilishi hamda sug'orishning rivojlanishi bilan boshlandi. Bu davr Markaziy Osiyoning keng tekisliklarida (Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon) qishloq xo'jalik yerlarining keng ko'lamda o'zlashtirilishi bilan xarakterlanadi. So'nggi yillardagi arxeologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, aynan shu davrda Markaziy Osiyoda yirik bir davlat paydo bo'lgan bo'lib, u xalqlarning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy hayotida muhim rol o'ynagan.

Qadimgi sug'orish tarmoqlarining yuksak darajada rivojlanishi qadimgi davrga (miloddan avvalgi IV asr – milodiy I–IV asrlar) to'g'ri keladi. Antik davrda Markaziy Osiyoning yirik daryo havzalarida sug'orish inshootlari va sug'orma dehqonchilikning muvaffaqiyatli rivojlanishi natijasida keng maydonlar sug'orilgan, ko'plab yangi yerlar o'zlashtirilgan, qadimiy shaharlar paydo bo'lgan hamda ochiq turdagi manzillar tashkil etilgan.

Markaziy Osiyoda qadimiy sug'orish tizimlarining izlari Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi qadimiy sug'orilgan yerlarda yaxshi saqlanib qolgan.

O'zbekistonda sug'orishning rivojlanishidagi uchinchi bosqich esa o'rta asrlarning ilk va rivojlangan davrlariga to'g'ri keladi [10, 8-11].

Asrlar davomida olib borilgan sug'orish faoliyatida aholi suv manbalarining turi va holatiga, shuningdek suv balansining hajmi, oqim tezligi va oqib o'tuvchi hududlarning tabiiy sharoitlariga qarab ulkan suv inshootlarini kashf etib, takomillashtirgan. Ushbu mavzuni

muntazam ilmiy o'rganish, tarixiy tahlil va tadqiqotlarni rus olimi, akademik V.V. Bartold boshlab bergan. V.V. Bartold o'zining **“Turkistonda sug'orish tarixi haqida”** nomli monografiyasida o'rta asr yozma manbalarini umumlashtirib tahlil qiladi [2, 97-232].

Mazkur asar Markaziy Osiyoda sun'iy sug'orish va sug'orish tarixining noyob tadqiqoti bo'lib, unda o'rta asrlarda qurilgan sug'orish tizimlari, ularning qurilishida qo'llanilgan moddiy va texnik vositalar, asboblari, usullari va qo'l mehnati tarixi haqida nihoyatda boy ma'lumotlar jamlangan. Sug'orishga oid geografik tahlil bilan bir qatorda, o'sha davrdagi sug'orish holati ham ko'rib chiqilib, umumlashtirilgan.

O'z asarida V.V. Bartold Markaziy Osiyo vohasining o'rta asrlardagi iqtisodiy hayot xususiyatlarini, uning qadimiy sug'orish tarmoqlarining har tomonlama tadqiqini tahlil qiladi, bu yerdagi xalqlar tarixini yoritishda uning ahamiyatini ta'kidlaydi va kelgusi davrlar uchun amaliy ahamiyatini ham alohida qayd etadi.

Tarixchilar, sharqshunoslar, iqtisodchilar va siyosat arboblari ham hozirgi O'zbekiston hududida sun'iy sug'orish, dehqonchilik madaniyati, cho'l va zaxiradagi yerlarni o'zlashtirish tarixi va muammolari bo'yicha yashab, tadqiqot olib borib, qimmatli ilmiy asarlar to'plagan va yozib qoldirganlar. Xususan, sharqshunos va arxeolog olimlar: I. Petrushevskiy (1960), V. Masson (1951), B. Latinin (1942; 1962), S. Tolstov (1948), Ya. G'ulomov (1957), B. Andrianov (1969; 1984), B. Litvinskiy (1963), R. Aminova (1957), Zeymal (1971), A. Muhammadjonov (1972; 1978), S. Jalilov (1977), A. Abdulxamidov (1988), N. Ochilov (1991), K. Nasritdinov (1994; 2009) kabi tadqiqotchilarning ishlari sun'iy sug'orish, dehqonchilik madaniyati va sug'orish tarixini o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Ularning asarlarida ilmiy jihatdan tahlil qilingan tarixiy materiallar va xulosalar sug'orish, sug'orish texnikasi, sun'iy sug'orish, Markaziy Osiyoda suvdan foydalanish tarixini yanada chuqurroq ilmiy o'rganish imkoniyatlarini kengaytirdi.

Akademik S.P. Tolstovning arxeologik ishlari Xorazm vohasi va Markaziy Osiyo tekisliklarida sug'orish tizimi manbalari va rivojlanishini o'rganishga qaratilgan edi. U sug'orish tizimining shakllanishi va rivojlanishini, ayniqsa Xorazm vohasida, sug'orish rivojlanishining tarixiy dinamikasiga oid tarixiy manbalarni keng qamrovli tahlil qilish asosida, nafaqat tabiiy-iqlimiy falokatli sharoitlar bilan, balki ijtimoiy-siyosiy omillar – vayronkor urushlar, siyosiy va iqtisodiy inqirozlar, markazlashgan hokimiyatni barpo etish uchun kurashlar ham ta'sir ko'rsatganini qayd etadi [11; 12; 13; 14].

B.A. Latininning kitoblari va ilmiy maqolalari ham sug'orish tarixi tadqiqotida muhim rol o'ynaydi. U Farg'ona vodiysida sun'iy sug'orish tizimlari va sug'orish inshootlarining yaratilishi hamda rivojlanishi tarixiga oid qator g'oyalarni ilgari surgan. B.A. Latinin Markaziy Osiyoda sug'orish texnikasining rivojlanishini uch asosiy bosqichga bo'ladi va ularning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qiladi [7, 9].

Farg'ona vodiysini o'rgangan Sankt-Peterburg akademiyasi a'zosi Minndendorf 1878-yilda shunday yozgan edi: “Bu sug'orish ishlari biz uchun yanada katta hayrat uyg'otmoqda. Texnik jihatdan rivojlanmagan xalq tik tog'li hududlarda va vodiylar bo'ylab suvni uzoq masofalarga o'z dalalariga yetkazgan, va bu ishlar hech qanday nivelirlash (tekislash) bo'yicha bilim yoki asboblarsiz amalga oshirilganiga biz hayratdamiz” [8].

Farg'ona vodiysida sug'orishga oid ayrim mualliflarning asarlari ham chop etilgan bo'lib, jumladan S. Jalilov [4], A. Abdulhamidov [1]larning ishlari shular jumlasidandir. Ular o'z asarlarida vodiy sug'orilishi va uning o'ziga xos jihatlarini yoritib berganlar.

Qadimgi Xorazmda va ikki daryo oralig'ida yashagan, dehqonchilik va sug'orish bilan shug'ullangan xalqlarning sun'iy sug'orish tizimlari hamda ularning ijtimoiy-iqtisodiy, tarixiy va etnografik xususiyatlarini o'rganishda yangi bosqich mashhur o'zbek arxeologi, akademik Ya.G. G'ulomovning ijodiy faoliyati bilan bog'liqdir.

Yahyo G'ulomovning O'zbekistonda arxeologiya fanini rivojlantirish, arxeologik yodgorliklarni asrab-avaylash va muhofaza qilishdagi faoliyati birinchi Prezidentimiz I.A. Karimov tomonidan buyuk jasorat sifatida ta'riflangan [5, 166].

Olimning "**Xorazmda sug'orish tarixi (qadimdan hozirgi kungacha)**" nomli kitobining maxsus boblaridan biri sug'orish gidrotexnik inshootlarini qurishda tarixiy va etnografik jihatlarni o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, unda arxeologik materiallar va ma'lumotlar ilmiy va nazariy jihatdan umumlashtirilgan [3].

Qadim zamonlarda sug'orishning holati va rivojlanishini umumlashtirar ekanmiz, asrlar davomida xalq ustalari maxsus ilmiy bilimlarsiz, gidravlika qonunlari haqidagi tushunchalarsiz, asbob-uskunalar va murakkab texnik vositalarsiz sug'orish kanallari, sug'orish tizimlari qurib, ulkan gidroinshootlar yaratganlar.

Ular kanal boshini daryodan mahalliy relyefga moslab, oqimning o'ng yoki chap qismiga suv yetkazish uchun, yonbag'irlardagi balandliklar bo'ylab tekis nishabliklardan tuproq o'zan orqali sun'iy inshootsiz qurib chiqishgan. Kanallar, shuningdek, daryodan hududning eng baland nuqtalari bo'ylab qazilib, suv ikkala tomonga taqsimlash tarmog'iga burilgan, kanallar yer osti suv galereyalari, tunnellar ("teshiklar") va oqova yo'llari orqali o'tkazilgan.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, sug'orish inson, insoniyat va jamiyat taraqqiyotining eng buyuk ixtiroosi, yashash omili va tuganmas manbai bo'lib kelgan. Sug'orish tarmoqlarining rivojlanishi kishilarning ijtimoiy-iqtisodiy jamoalarga qo'shilishida, manzillar, qishloqlar, mahallalar, yirik aholi maskanlarining shakllanishida tabiiy va ijtimoiy shart-sharoit bo'lib xizmat qilgan. Bejiz emaski, xalqimizning betakror adabiy va badiiy merosida suv ta'minoti, suv inshootlari qurilishi qahramonlik ramzi sifatida talqin etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulhamidov A. O'zbekiston tog' oldi hududlarida sug'orish. – T.: Fan, 1990. – 175 b.
2. Bartold V.V. Turkiston sug'orish tarixi haqida. Asarlar, t. III. – M.: Nauka, 1965. – B. 97-232.
3. G'ulomov Ya.G'. Xorazmning sug'orilish tarixi (Eng qadimgi davrdan hozirgi kungacha). O'zSSR FA nashriyoti. – Toshkent, 1959. – 311 b.
4. Jalilov S. Farg'ona vodiysining sug'orilish tarixidan (XIX asr – XX asr boshlarida). – T.: Fan, 1977.
5. Komilov O.K. O'zbekistonda irrigatsiya tizimi rivojlanishi va uning oqibatlari (1951–1990 yillar). Tarix fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2017. – 66 b.
6. Latinin B.A. Qadimgi Farg'onaning irrigatsiya va sug'orma dehqonchilik masalalari. – L., 1962. – 31 b.
7. Muhamedov A.K. Melioratsiya asoslari. – Toshkent, 2008. – 129 b.
8. Soliyev A., Nazarov M. O'zbekiston qishloqlari (Qishloq joylar geografiyasi). – T.: Fan va texnologiya, 2009. – 212 b.
9. Sultonov T.Z., Begmatov I.A. O'zbekistonda sug'orish tizimlarining rivojlanish tarixi // Irrigation and Melioration: Vol. 2016. – B. 8-11.

10. Tolstov S.P. Qadimgi Xorazm. Tarixiy-arxeologik tadqiqot tajribasi. – M., 1948. – 440 b.
11. Tolstov S.P. Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. – T.: Fan, 1964. – 441 b.
12. Tolstov S.P. Oks va Yaksartning qadimgi deltalarida. – M., 1962. – 321 b.
13. Tolstov S.P. Qadimgi Xorazm sivilizatsiyasi izidan. – M.-L., 1948. – 328 b.

INNOVATIVE
ACADEMY